

логической единицы, то образ, посредством ассоциаций, возникающих у адресата, *реализует* это значение» [6].

Итак, экспрессивная выразительность фразеологизмов осуществляется посредством образов, которые находят свою вербальную реализацию в тексте, особенно ярко в художественном тексте, и отражают духовное своеобразие носителя языка.

1. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976. - 614 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М., 2001. - 280 с.
3. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом // Вопросы языкознания. - 1996, № 6. - С. 71-93.

4. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М., 1973.

5. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. - Алматы: Жазушы, 1990.

6. Слепушкина Е.В. Фразеология русского и английского языков в зеркале национального менталитета (на материале концептов «предупреждение» и «угроза»). - Автореф.дисс...канд.филол.наук. - Пятигорск, 2009. - 22 с.

Көркемдік мәтіннің экспрессивтік мәнерлеушілік құралдар ретінде берілген мақала фразеологизм бейнелеушілігін қарастырады.

The present article deals with the picturesqueness of phraseological units as the means of expressive patterns in literary texts.

Г. Е. Дюсембина

Х. ЕСЕНЖАНОВТЫҢ «АҚЖАЙЫҚ» РОМАН ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Тіл өнеріне тереңірек үңілген адамға ғасырлар қойнауынан сыр тартып, ел мен жер туған өлке тарихынан мол дерек табылады. Мұндай тарихи мәліметтерге әсіресе тіл ғылымының ономастика деген саласы бай келеді. Ономастика гректің (*onomastikos*) есімге қатысты «ат», «атау» деген ұғым беретін сөзден алынған, жиынтық жалқы есімдерді зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Қазіргі кезде жалқы есімдердің жиынтық атауы ретінде ономастика берік қалыптасып, термин ретінде кеңінен орын алды. Қазақ ономастикасының шығу, даму, қалыптасу кезеңдері мен жасалу жолдары - кеңінен зерттеп, ерекше зер салатын айтулы мәселелердің бірі.

Ономастикалық категориялардың да өзіне тән грамматикалық сипаты, морфологиялық құрылымы, жасалу тәсілдері, сөз тудыратын формалары – бір сөзбен айтқанда, грамматикалық құрылымы болады. Жалпы ономастикалық категориялардың құрылысы, оның лексикалық қоры мен морфологиялық құрылымы тіл-тілде алуан түрлі болып келеді [1.8-9].

Басқа да аймақ топожүйесіндегідей, өзіміздің батыс аймақта кездесетін жалқы есімдерде де өзіндік грамматикалық ерекшеліктер тән болып келеді. Аймақтық ономастикалық атаулардың грамматикалық құрылымын дербес қарастыруға болады. Сондықтан тарауымыздың

осы бөлімінде романда кездесетін онимдердің грамматикалық құрамы, оларды негізгі және туынды түрлері, туынды онимдердің жасалу тәсілдері, топоним тудыратын қосымшалар мен олардың ерекшеліктері, күрделі онимдердің қалыптасу жолдары турасында әңгіме қозғалады.

Зерттеуімнің нәтижесі бойынша романда барлығы 193 топоним (жер-су аттары) кездеседі.

Топонимдер - этностың өткенінен этнографиялық деректер жеткізе алатын, дәуірлік жүк арқалаған, ұлттық лексиканың негізгі саласының бірі. Топонимдік материалдар әр дәуірдегі лексиканың бөлек-бөлек қабаттарының тарихын ашуға болатын құнды қайнар бұлақ.

Еңбекте кездесетін топонимдердің басым көпшілігі біздің батыс өңіріне тән. Ал Батыс Қазақстан топонимдері құрылымдық сипатына қарай *дара*, *қос құрамды* және *көп құрамды* болып бөлінеді. Соңғы екеуі күрделі топонимдер деген түрді құрайды. Демек, классификациялық сөзжасам принциптеріне сәйкес батыс аймақ топонимдерін дара және күрделі деп екіге топтастырамыз. Осындай құрылымдық ерекшелік түркі тілдерінің бәріне тән. Дара топонимдер құрылысына қарай негізгі және туынды болып бөлінсе, күрделі топонимдер де *біріккен топонимдер* және *тіркесті топонимдерге* бөлінеді.

а) негізгі және туынды топонимдер.

Негізгі топонимдер. Негізі жалпы есімді опелятивтерден жасалып, қосымшасыз келеді. Мысалы: *Қамыс, Өзен, Қона, Жаға, Құлақ;*

Дара топонимдер тілдік заңдылықтарға, оның нормасына сәйкес тілімізде ежелден қалыптасқан дәстүрлі жолмен жасалып отырады. Туынды дара топонимдерге қарағанда негізгі топонимдер саны әлдеқайда көп болып келеді. Семантикалық қасиетіне қарай олар топонимиялық кластарға бөлінеді.

Негізгі дара топонимдерге романда кездесетін бірнеше топонимдерді мысалға келтіруге болады. Мысалы: *Чижа, Уфа, Амур, Бұлан, Теңіз, Арал, Рум, Қырым, Торғай, Орда, Қоқан, Қошқар, Тұран, Ырғыз, Хорезм, Хиуа, Дуана, Қисық, Бұлан, Арқа, Москва, Имран, Жем, Сағыз, Ресей, Азия, Ащы, Дон, Теке, Иран, Сібір* т.б.

Туынды дара топонимдер бірнеше тәсілдер арқылы жасалады. Ол тәсілдер арасында қазақ тілінде ежелден қалыптасқан сөзге қосымшалар жалғану арқылы жасалатын классикалық-синтетикалық тәсілдің орны ерекше. Сонымен қатар туынды топонимдердің жасалуына тілдің басқа салаларында көп кездесе бермейтін тың тәсілдердің де қолданылатын айта кету керек. Олар - топонимизация, трансопонимизация және транстопонимизация тәсілдері.

Қазақ тілінде туынды топоним қалыптастыратын қосымшалар саны көп емес, олардың ішінде бүгінгі топоним тудыру процесінде көп кездесе бермейтін көнесі де, әлі атау тудыру қызметі самарқауланбаған жаңасы да бар. Саны жағынан көп болмаса да, олар қолданылу жиілігі жағынан басқа жұрнақтар мен жалғауларға қарағанда әлдеқайда өнімді қолданыс табады.

Батыс Қазақстан топонимдерінің жүйесінде туынды топонимдер жасауда ерекше қызмет атқаратын аффикстердің қатарына төмендегі қосымшаларды жатқызуға болады.

1) *-ты, -ті, -лы, -лі, -ды, -ді;* 2) *-ық, -ік, -ө;* 3) *-ма, -ме;* 4) *-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік;* 5) *-шы, -ші;* 6) *-лай, -лей, -дай, -дей, -тай, -тей;* 7) *-р, -ар, -ер;* 8) *-ыл, -іл, -л;* 9) *-ақ, -ек, -к;*

Мысалы: *Сүттігенді, Жайық, Орал, Елек, Аңқаты, Ойыл, Ойнақ, Жымпиты, Шідерті, Бұлдырты, Өлеңті, Қалдығайты, Қазалы, Бұқар, Жарма, Мынанай, Теректі, Бөрлі, Қурайлы, Қоспа, Аңшы, Тамды, Қиыл, Бұзаулық, Пішенді, Қаңбақты* т.б.

Оларды қызметіне қарай көне және жаңа, мономорфемді және полиморфемді, өнімді және өнімсіз жұрнақтар деп бөлуге болады.

Туынды топонимдердің бір тобы жоғарыда айтылған топонимизация, трансопонимизация және транстопонимизация тәсілдері арқылы жасалады.

а) Топонимизация тәсілі дегеніміз - жалпы географиялық терминдердің (детирминативтердің) ешбір қосымшасыз топонимдерге айналуы. Мұндай тәсіл біздің батыс өңірінің топонимдеріне тән болғанымен, романда мұндай тәсіл арқылы жасалған топонимдер кездеспейді.

ә) Трансопонимизация деп – антропонимдердің (кісі аттарының) ешбір қосымшасыз топонимдерге айналуын айтамыз. Бұл тәсіл арқылы қалыптасқан топонимдерді романдан көп болмаса да кездестіруге болады. Мысалы: *Калмыков, Пугачев, Волостной, Күрлен, Ямбулатов, Әлібек, Жүніс, Қабанбай, Шұғыл, Жақсыбай, Құрманбай, Сүгірбай, Шортанбай, Қазанған* т.б.

Трансопонимизация тәсілі арқылы жасалған топонимдерді топонимика ғылымында антропонимдер деп атайды. Бұл тәсілдер арқылы қазақ тілінде көбіне микропонимдер пайда болады. Трансопонимизация тәсілін қазақ топонимиясындағы өнімді тәсіл деп айтуымызға болады. Ал, Кісі аттарының топонимдерге, топонимдердің кісі аттарына ауысу процесі ежелден келе жатқан лингвистикалық және тарихи-этнографиялық құбылыс.

б) Транстопонимизация тәсілі – топонимдердің бір кластан екінші бір класқа ауысып, жаңа объектінің атауы ретінде жұмсалады. Бұл тәсіл арқылы жасалған жер-су атаулары да романда аз емес.

Мысалы: Шыңғырлау - 1) өзен атауы, гидроним, 2) аудан орталығы, ойконим; Өлеңті - 1) өзен атауы, гидроним, 2) кеңшар орталығы, ойконим; Бұлдырты - 1) өзен атауы, гидроним, 2) кеңшар орталығы, ойконим; Аңқаты - 1) өзен атауы, гидроним, 2) кеңшар орталығы, ойконим; Арал - 1) теңіз атауы, гидроним, 2) аудан орталығы, ойконим; Шаған - 1) өзен атауы, гидроним, 2) елді-мекен атауы, ойконим; Жоңғар – 1) таудың аты, ороним, 2) елді-мекен атауы ойконим; Мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады.

Бұл тәсілдің өнімді қолданылуы олардың бүгінгі топонимиялық жүйемізде толық орныққандығын білдіреді.

ә) Күрделі топонимдер және олардың түрлері мен құрамы.

Күрделі топонимдерді біріккен және тіркесті деп 2 түрге бөлуге болады. Олардың арасында көбірек қолданылатыны – біріккен күрделі топонимдер. Ал, тіркесе байланысқан түр-

лері екі және үш немесе одан да көп компоненттерден тұратын атаулар алдыңғыға қарағанда сирек қолданыс табады.

Біріккен күрделі топонимдер (БКТ) – екі толық мағыналы сөздің бірігуі арқылы жасалады. Олар дара тұлғалы топонимдерден құрамының күрделілігі, беретін мағынасының жан-жақтылығы, олардың семантикалық сипаты арқылы ерекшеленеді. О баста деке –жеке сөздерден қалыптасса да, БКТ ғасырлар бойы бөлінбейтін біртұтас лексикалық мағынасы бар сөздерге айналған. Мұндай топонимдерді романда көптеп кездестіруге болады. Мысалы: *Үйректікөл, Атқұлақ, Қисықсай, Алқакөл, Тұнықбұлақ, Сырдария, Тіксай, Оймақкөл, Қамыстыкөл, Қараоба, Жасылмойын, Ақжайық, Тұзтөбе, Күйікқала, Ақмешіт, Мыңшұңқыр, Ханжұрты, Ханжұрты, Тасқала, Қызылқұмық, Қызылқора, Қызылорда, Аққозы, Тасқұдық, Ақдала, Майшоқы, Қаратөбе, Сарбие, Кеңалқап, Ащыбұлақ, Қашарсойған, Қарамектеп* т.б.

БКТ-нің көпшілігінің бір сыңары ұлттық-географиялық терминдерден келуі жиі кездесетін құбылыс. Оларды сөз тудыратын жұрнаққа жақындатып, соларға ұқсатып, топонимиялық форманттар деп атауы да осы актив қызметіне байланысты болса керек. Ал, оларды кейде ұлттық географиялық форманттар немесе детерминативтер деп атайды.[6; 10]

Романда олардың қатысымен жасалған ономастикалық атаулар біршама көрініс тапқан. Мысалы: зат есім + детерминатив (*Жылы + ой, Күйік + қала, Жар + қона, Шұңқыр + сай, Тас + құдық, Шал + дөңес, Алқа + көл, Хан + көл, тұз + төбе, Барқын + тау* т.б.), сын есім + детерминатив (*Сұлу + көл, Тік + сай, Қара + су, Қара + оба, Ақ + төбе, Қара + қыстау, Үлкен + сор, Тар + төбе, Қисық + сай, Қара + төбе, Ақ + дала* т.б.), сан есім + детерминатив (*Жеті + көл, Қос + атар, Қос + оба, Мың + шұңқыр* т.б.), детерминатив + детерминатив (*Арал + төбе;*).

Детерминатив сөздер тек біріккен топонимдер құрамында ғана кездеседі, сондай-ақ тіркесті топонимдерде де қолданылады. Мысалы: *Сырым шыққан төбе, Қараөңір тауы, Ақпан моласы* т.б;

Біріккен күрделі топонимдердің компоненттерінің сөз табына қатысы-на қарай бірнеше түрге топтауға болады. Бұл түрғыдан олар тілімізде бұрыннан бар модельдерден жасалады. Романдан олардың мынадай түрлерін кездестіре аламыз:

1) *Екі сыңары да жалпы зат есімнен болған БКТ.* Мысалы: *Қырқона, Шұңқырсай, Шал-*

дөңес, Алқакөл, Тасқұдық, Жарқабақ, Атқұлақ, Майшоқы;

2) *Сан есім мен зат есімнің бірігуінен жасалған БКТ.* Мысалы: *Жалғызаташ, Қарабау, Ақмешіт, Сұлукөл, Тіксай, Ащыбұлақ, Жаманбөрлі, Қарасу, Ақтөбе, Қызылорда, Қарамектеп, Қызылүй, Тырбақа, Сарбие, Кеңалқап, Аққозы, Жасылмойын* т.б;

3) *Туынды сын есім + зат есімнен жасалған БКТ.* Мысалы: *Үйректікөл, Қамыстыкөл, Тұздықкөл;*

4) *Сан есім мен зат есімнің бірігуі арқылы жасалған БКТ.* Мысалы: *Жетікөл, Қособа, Мыңшұңқыр, Қосатар, Қосқобда;*

5) *Зат есім мен етістіктен жасалған БКТ.* Мысалы: *Жанбарса;*

6) *Етістік пен зат есімнің бірігуінен қалыптасқан БКТ.* Мысалы: *Қашарсойған;*

Біріккен күрделі топонимдердің басым көпшілігі қос компонентті болып келсе де, романда үш сөздің бірігуінен жасалған бір БКТ кездеседі.

Мысалы: *Ақшаттау*

Тіркесті күрделі топонимдер - құрылысына қарай қос компонентті және көпкомпонентті түрде кездеседі. Қос компонентті күрделі топонимдер төмендегідей құрылымдық модельде келеді.

1. Қос компонентті тіркесті топонимдер матаса байланысып, изофеттік құрылымдармен келеді де, белгілі бір объектінің кімге және неге меншікті екендігін көрсетеді. Романымызда мұндай топонимдерді де кездестіруімізге болады. Мысалы: *Тәржімен мешіті, Құрманбай селосы, Темір қаласы, Кербала шөлі, Әлібек ауылы, Күрлен ауылы, Алкелді төбесі, Қыстау төбесі* т.б.

2. Қос компонентті тіркесті топонимдер қабыса байланысып, белгілі бір объектінің қасиетін,сын-сипатын береді. Мысалы: *Үлкен Қарақоға, кіші Сор, Үлкен Сор, Кіші Саралжын, Үлкен Дөң* т.б.

Батыс Қазақстан облысының топонимдерінің күрделі түрі сөзжасам тәсілдерінің грамматикалық заңдылықтарына сәйкес аналитикалық тәсіл арқылы қалыптасқан топонимдердің белгілі бір тобын құрайды. Олардың саны топонимдерге қарағанда әлдеқайда көп болып келеді.

Жалпы қазақ ономастикасы соңғы 30-40 жылдары бойында ғана зерттеле бастаған жас сала болса, оның топонимия саласын арнайы зерттеу 40 – 50 жылдардан бастау алады. Қазіргі таңда романда кездесетін жергілікті топонимдердің жасалуындағы лексика – грамматикалық құбылыстар, топонимдердің лексикадағы орны, топонимдерді лексика – семантикалық түрғыдан

классификациялау тілтану ғылымында мүмкіндігінше толық қамтып, толық зерттеуді қажет ететін мәселе екендігі сөзсіз [8; 17].

Топонимдерді тарих, этнография, география, эстетика, биология ғылымдарымен байланыстыра зерттеумен қатар тілдік жасалу заңдылықтары, грамматикалық ерекшеліктері, қосымшалардың қызметі, көптік жалғау ерекшеліктері, журналдардың қызметі мен қосылу ерекшеліктері түгел дерліктей қамтылып, жан жақты айқындалып талдануы, туысқан тілдермен салыстыра зерттелуі ең күрделі де үлкен жұмыс. Өйткені ономастика саласының топонимика бөлімі бойында кездесетін өлі, көнерген және тірі форманттар мен көне сөздер қазақ тілінің ғана емес, азаматтық тарихтың да кейбір мәселелеріне септігін тигізеді.

1. Жеріңнің аты, еліңнің хаты (энциклопедиялық анықтамалық) «Аруана», Алматы, 2006ж.

2. М.Базарбаев. Көрікті ойдан – көркем сөз «Рауан», Алматы 1994ж.

3. С.Қирабаев. Шығармалар (Сын мақалалар мен зерттеулер) «Жазушы», Алматы, 1992 ж.

4. М.Ә.Қараев. Қазақ тілі. «Ана тілі», Алматы, 1993 ж, 48 бет.

5. Ф.Ш.Оразбаева. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. «Prints», Алматы, 2005ж.

6. Ү.Ержанова. Ақжайық өңірінің топонимиясы «Арыс», Алматы, 2001ж.

7. Х.Есежанов. Ақжайық. (I,II,III кітаптары), «Жазушы», Алматы, 1988ж.

8. Т.Жанұзақов. Қазақ ономастикасы, Алматы, 2006 ж. I том

В статье анализируются структурно-грамматические особенности топонимов в романе-трилогии «Ақжайық» Х. Есенжанова. Исследованы способы и методы образования топонимов, определены топоосновы и топоформанты. Изучены и проанализированы реликтовые формы древне-субстратных топонимов.

Structural - grammar peculiarities of toponyms in the novel «Akzhaiyk» by H.Esenzhanov are analysed in this work. Means and ways of toponym formation are investigated, toporoots and topoformants are determined. Relic forms of ancient substrata toponyms have been studied and analysed.

Б. П. Есембеков

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСІМДЕРДЕН ЗАТ ЕСІМ ТУДЫРАТЫН ЖҰРНАҚТАР

Зат есім аффиксациясының тарихын салыстыра талдауда аталмыш екі топқа бөліп қарастыру салтқа айналса да, аффикстер тарихына көз жүгірткенде олардың кейбіреулері тілдердің даму барысында есімнен де, етістіктен де зат есім жасайтындығын байқаймыз.

Есімдерден зат есім жасайтын қазақ тіліндегі ең өнімді журналдың біреуі *-шы*, *-ші*. А.Ысқақов *-шы*, *-ші* журнағы арқылы жасалатын төмендегідей зат есім мағыналарын ұсынады:

1) Кәсіп иелерінің я мамандықтардың атауларын, белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адамды білдіреді. Мысалы: *қой-шы*, *тіл-ші*, *өдебиет-ші*, *тарих-шы* т.б.

2) Адамның белгілі бір дағдыға айналған іс-әрекеті мен қабілет-қасиеттерінің аттарын білдіреді. Мысалы: *аңду-шы*, *бастау-шы*, *барлау-шы*, *тергеу-ші* т.б.

3) Қоғамдық ағымды я көзқарасты (идеяны) жақтаушының және белгілі бір ұйымға қатысушының атын білдіреді. Мысалы: *спорт-шы*, *жақаев-шы*, *иванов-шы* т.б.[1].

Монғол тілінде қазақ тіліндегі *-шы*, *-ші* журнағына тұлғалас, әрі мазмұндас *-ч* / *-чин* журналдары бар. Монғол тіліндегі бұл журналдар да белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адамды білдіреді. Мысалы: *зураг-ч* (суретші), *жолооч* (шофер), *тэмээ-ч* (түйеші), *хонь-чин* (қойшы), *загас-чин* (балықшы), *мал-чин* (мал-шы), *тариачин* (егінші), *тэмээ-чин* (түйеші), *үхэр-чин* (сиыршы), *урхи-ч* (тұзақшы), *эл-чин* (елші), *эм-ч дом-ч* (емші домшы) т.б.

Дағдыға айналған іс-әрекет пен қабілет-қасиеттерді де атап білдіретін сөздер кездеседі. Мысалы: *үүсгэг-ч* (бастаушы), *туришуул-ч* (барлаушы), *баицааг-ч* (тергеуші).

Алтай тілдеріндегі «*-шы* / *-ші*»-ге мағыналас журналдардың тек аздаған фонетикалық ерекшеліктері ғана болмаса, көне түркі жазба ескерткіш тіліндегі *-чы* / *-чі* журналдарынан айырмашылықтары соншама айтарлықтай дәрежеде емес.

«Монғолдың күпия шежіресінде» мынадай жыр жолдары кезігеді: